

Mitul veșnic al panslavismului: A treia Romă

(The Never-ending Myth of Pan-Slavism: The Third Rome)

Florian BICHIR

Abstract: *Russia, from Peter the Great, fervently desired to become a European Russia, the political, social and especially economic policy created a veritable complex European giving birth in the nineteenth century favorable current Western civilization, and one opus "Europeanization" of Russia - Slovofiliei. But the purpose of both trends had the same goal, to make Russia a powerful state in the world arena. Russian messianism appears as the myth of the Third Rome. Muscovite Russia claimed to State succession Russia Kieviene (who would inherit the "soul") and the Byzantine Empire. Around this myth they were born subsequent ideals of Russia: the populist movement, Slavophilism, nationalism, socialism and the tsarist and Soviet imperialism.*

Keywords: *Third Rome, Russia, Byzantine Empire, Russian messianism, , nationalism.*

Introducere

Trei mari metropole au marcat în mod deosebit viața Bisericii creștine, a căror importanță politică, culturală și spirituală este recunoscută până astăzi. Toate trei sunt legate laolaltă de un concept – “Roma - cetatea eternă, Roma - cetatea lui Dumnezeu” - care a cunoscut nuanțări diferite în funcție de o perioadă istorică. Deși poartă nume diferite, ultimele două, Constantinopol și Moscova, și-au împropiat un supranume legat de cel al Romei, adică „Roma nouă” și respectiv „a Treia Romă”.

Creștinismul răsăritean și Rusia

Statul feudal rus a avut legăturile sale particulare și speciale cu Bizanțul, mai ales că acesta a exercitat o influență asupra majorității domeniilor de activitate din noul stat, în special în cadrul Bisericii Ortodoxe, „arma” cea mai eficientă a expresiei istorice bizantine. Ce înseamnă influența pe linie bisericească? Concret, influența bizantină s-a manifestat în liturgia bizantină, precum și în modul de viață și de organizare monahală specifică

întregului creștinism răsăritean, ca și în întreaga structură administrativă a Bizanțului. Adrian Ignat spune: „Cultura bizantină a fost, începând cu a doua jumătate a secolului XV și continuând în secolul XVI, recreată și înlocuită în Rusia țărilor de o religie națională și statală hiliastă și mesianică, de un creștinism ortodox rus „sui genesis”, în același timp ritualist-triumfalist, sentimentalist-pietist și populist-național”. Ionuț Constantin scrie în „Rusia, paradigma euroasiatică”, că prinții ruși au căutat, treptat, să se apropie de Bizanț, perceput corect drept o putere vecină ce emana prestigiu, forță și bogăție. Practic, ei au înlocuit o stare de conflictualitate cu una de cooperare, de preluare de valori civilizatoare, atât politic, cât și confesional, având abilitatea de a percepe avantajele copierii unui model atât de prestigios¹.

Asemenea Romei pentru Occident, centrul creștin al Europei de Est era Constantinopolul, iar majoritatea popoarelor din aceste regiuni a primit confesiunea și misiunea mântuitoare a Ortodoxiei. Aceste popoare se aflau sub autoritatea patriarhului bizantin, iar conducătorii lor acceptau suzeranitatea împăratului de la Constantinopol asupra tuturor supușilor ortodocși. Dar, în acele timpuri, nu numai acele națiuni acceptau suzeranitatea împăratului bizantin, ci și papii de la Roma. Astfel, aceștia acționau în Occident ca reprezentanți imperiali și ca adevărați purtători de cuvânt pentru unitatea *oikoumene*.

Cooperarea politico-militară ruso-bizantină a debutat atunci când

împăratul Vasile al II-lea, basileul de la Constantinopol, confruntat cu amenințarea bulgarilor și a altor pericole din zona Asiei Mici, a cerut sprijinul cneazului Vladimir, întărind această cooperare prin mariajul surorii sale, Ana cu „barbarul” rus, fără îndoială o situație disperată pentru greci dacă au procedat astfel. Ana, creștină de rit ortodox, a condiționat mariajul de convertirea lui Vladimir și de renunțarea la obiceiurile păgâne².

Cneazul rus acceptă, iar Ortodoxia bizantină devine religie oficială. Tradiția hagiografică a Bisericii Ortodoxe Ruse l-a consacrat pe Vladimir la starea de sfințenie, *isapostolos* (egal cu apostolii), punând convertirea sa pe seama unor minuni³. Faptul istoric, arată că, dincolo de oricare componente miraculoase, împletite cu tradițiile populare ruse, convertirea lui Vladimir, s-a datorat atât bunicii sale Olga⁴, care era creștină, cât și unora dintre cele circa 600 de soții și concubine ale sale, la care s-au adăugat influențele comunității creștine din Kiev. O contribuție însemnată în decizia luată de aceasta a avut, de asemenea, și pătrunderea misionarilor bizantini pe teritoriul Rusiei. Traducerea Bibliei și a cărților liturgice în slavă de către Sfinții Chiril și Metodie, împreună cu ucenicii lor a constituit premisa pătrunderii mult mai rapide a creștinismului în sânul poporului rus.

Dar, convertirea lui Vladimir a avut și o puternică motivație politică: avantajul strategic de a se căsători cu sora *porfirogenetă* (născută în purpură) a împăratului Bizanțului și

ridicarea prestigiului său și al țării sale, plus oportunitatea unei legături diplomatice privilegiate cu grecii. Deloc de neglijat, la toate acestea se adăugau avantaje practice privind dezvoltarea comerțului, precum și legăturile culturale cu Bizanțul⁵. Pe plan intern, legătura confesională cu creștinismul ortodox bizantin conducea și la consolidarea autorității politice a cneazului asupra teritoriului slavo-varegian care se vedea unificat de Biserică, la rândul-i aflată sub protecția cneazului⁶.

Vladimir a primit botezul în anul 988, în Biserica „Sfântul Vasile” din Kerson, cetate bizantină, ceea ce dovedește că Bizanțul nu a renunțat ușor la rolul său de a subordona religios celelalte state. Practic, botezul său a unit la ruși statul cu Biserica, determinând consecințe politice cu bătaie lungă în secolele ce au urmat. Deci, vorbim de o convertire religioasă motivată de un scop politic, mai ales că Vladimir a preferat creștinismul răsăritean în detrimentul catolicismului sau iudaismului. În decizia adoptată de Vladimir au cântărit destul de mult și poziția geo-strategică a Bizanțului pentru Orient și pentru Occident, văzut ca însăși „Lumea” (din punct de vedere politic, economic, cultural și spiritual). După convertirea lui Vladimir și căsătoria sa cu o prințesă porfirogenetă, a fost ridicat considerabil rangul Rusiei în raport cu Bizanțul.

Se pare că Vladimir, marele cneaz, a primit titlul de *basileu* de la protectorul său bizantin, lucru amintit

într-o scrisoare sinodală trimisă în 1561 suveranului rus Ioan IV (1533-1584) din partea Patriarhiei Ecumenice, prin care i se acordase titlul de *basileu (țar)*, „justificat de faptul că Vladimir I a fost încoronat împărat cu coroana imperială adusă din Bizanț de mitropolitul Efesului”, spune Adrian Ignat⁷.

Prin acceptarea culturii bizantine și a religiei creștin-ortodoxe s-au dezvoltat legături organice între toate țările aflate în „commonwealth-ul” bizantin, după expresia lui Dimitri Obolensky⁸. După convertire au fost ridicate biserici, culminând cu Catedrala Sfânta Sofia din Kiev, ridicată în timpul țarului Iaroslav, între anii 1025 și 1037, imitând simbolul Ortodoxiei, catedrala Sfânta Sofia din Constantinopol. La fel, Mănăstirea Lavra Pecerska din Liev s-a organizat după tipicul Mănăstirii Studion din Constantinopol. Această ctitorie a fost urmată de o altă catedrală, ce purta același nume (hram), la Novgorod, între anii 1045 și 1052. Câteva din orașele Rusiei, în special Vladimir sau Rostov, găzduiau studii grecești, existau biblioteci care conțineau cărți în grecește. Caracterul colonialist al suzeranității politice și spirituale bizantine se regăsea în faptul că episcopii Bisericii erau în mod normal greci, iar limba greacă era folosită în slujbe împreună cu limba slavonă.

Decizia lui Vladimir de a se boteza, împreună cu poporul, are o dimensiune atât religioasă, cât și politică, cu un mare impact istoric în timp. Adrian Ignat, prezentând per-

spectiva istorică a convertirii lui Vladimir, redă textul sugestiv al panegiricului mitropolitului Ilarion, ținut în cinstea cneazului rus: „Țara romanilor înalță lauda lui Petre și Pavel, datorită cărora ea a crezut în Iisus Hristos, fiul lui Dumnezeu, Asia – lui Ioan Teologul, India – lui Toma, Egiptul – lui Marcu. Toate țările și toate popoarele venerază și slăvesc pe învățătorii lor care le-au predat credința ortodoxă. Să înălțăm și noi laude – laude modeste pe care ni le permite puterea noastră – Celui ce a făcut lucruri mari și admirabile, doctorului și învățătorului nostru, marelui khagan al țării noastre, Vladimir, nepotul lui Igor cel Bătrân, fiul gloriosului Sviatoslav⁹”.

Însă, legăturile dintre cele două lumi, bizantină și rusă, trebuia întreținută. În sens, colonia rusă din Constantinopol avea rolul de a menține contactul dintre spațiul rus și Bizanț. Un aport important în această legătură l-au adus mitropoliții greci de la Kiev, arhitecții, pictorii și negustorii veniți din Bizanț în Rusia. Muntele Athos, centrul monahismului și al pelerinajului ortodox, a jucat un rol extrem de important în coeziunea spirituală a celor două entități dar schimburile comerciale au reprezentat cea mai consistentă parte a relațiilor ruso-bizantine.

În mod firesc, mitropoliții din Constantinopol au fost urmați și de un număr de greci, care au ocupat locurile de decizie politică și administrativă, în biserică și în alte domenii, preponderent economice. „Dintre cei douăzeci și trei de mitropoliți

menționați în cronici până la invazia mongolă”, menționa Adrian Ignat „șaptesprezece au fost greci, în timp ce numai doi erau ruși (naționalitatea celorlalți patru este necunoscută). Odată cu acești mitropoliți au venit în Rusia și profesori greci, care au adus cu ei cărți grecești pentru educarea clerului”. Chiar și atunci când Rusia a obținut independența sa ecleziastică, instinctul conservativ credincios „cărțile grecești” a continuat să fie o chestiune importantă pentru civilizația rusă medievală.

Pe lângă oamenii Bisericii Ortodoxe, proveniți din Constantinopol, în Rusia au venit diplomați greci, comercianți, meșteri și artiști, în timp ce mulți ruși, la rândul lor, au servit în armata bizantină. Prințesele rușilor au vizitat ocazional Constantinopolul și s-au căsătorit cu greci¹⁰. Călugării ruși s-au așezat la Muntele Athos, precum și în alte mănăstiri din Orientul Mijlociu, stabilindu-se un adevărat pelerinaj către locurile sfinte prin capitala bizantină. Iată atâtea fundamente care au întărit legăturile dintre cele două părți! Împăratul bizantin era perceput drept de ruși conducătorul Ortodoxiei și considerat drept „reprezentantul lui Dumnezeu pe pământ și supremul legislator pentru creștini, suprema autoritate pe pământ și supremul legislator pentru creștini, suprema autoritate pe pământ căruia trebuia să i se supună fiecare creștin în orice problemă referitoare la comunitatea creștină”.

Un eveniment marcant al acestei perioade istorice este și încercarea cneazului Iaroslav de a cuceri

Constantinopolul, soldată cu un eșec. După moartea lui, Rusia kieveană a pierdut unitatea politică și s-a divizat în mai multe principate care plăteau tribut Marelui Prinț al Kievului. Lipsa unității politice, precum și factorii geografici, au făcut Rusia vulnerabilă în fața incursiunilor pece- negilor și cumanilor - și au slăbit, în ținutul kievean, prosperitatea economică bazată la început pe siguranța rutei comerciale prin Novgorod și Kiev. În urma acestor evenimente, s-au constituit trei centre politice: Marele principat al Kievului, Principatul de Suzdal și Principatul Galiiției. În absența oricărui centru politic important, unitatea națiunii a fost păstrată de către Biserică. Unitatea națională a Rusiei era, de fapt, inseparabilă de legăturile națiunii cu universalismul creștin, reprezentat de un mitropolit numit de Bizanț¹¹.

Nașterea mitului

Ce însemna în mod concret mitul Noii Rome ruse? În primul rând vorbim de existența unui blazon, un prestigiu care trebuia pus în valoare și apărat în contextul frământărilor epocii medievale. Cum se putea realiza această misiune? Primul „obiectiv” era acela că Rusia trebuia să mântuiască lumea prin impunerea Ortodoxiei, chiar cu ajutorul forței, dacă era necesar. Hristul Mântuitorului, însuși, capătă caracteristicile unui venerabil Hristos național, „rusificat”, fără ca termenul să fie exagerat.¹²

Biserica ortodoxă rusă a fost un sprijinitor vital al statului în acțiunile sale de expansiune și de protejare a „tuturor rușilor”, o veritabilă „misiune divină”, în esență. Astfel, se poate vorbi de un cezaropapism, în care Biserica și Statul devin fundamental unite ontologic după modelul bizantin, iar cucerirea Constantinopolului de sub păgâni a devenit un scop timp de secole pentru țarii ruși. De altfel, multe acțiuni de cucerire teritorială întreprinse de către Rusia în istorie au avut loc în numele ortodoxismului. După căderea Rusiei Kieve, Mitropolia Bisericii Ortodoxe din acest spațiu s-a mutat la Vladimir, apoi la Moscova, urmând ca două secole mai târziu să fie ridicată la rangul de Patriarhie, devenind moștenitoarea tradiției bizantine. După evenimentele religioase din jurul Sinodului unionist de la Ferrara-Florența (1439-1440), mitropolitul Moscovei, grecul Istodor, a acceptat unirea Bisericii ortodoxe ruse cu Roma, fapt neacceptat însă de marele prinț Vasile. Astfel, grecii au fost percepuți de ruși drept trădători care au acceptat pactul cu catolicismul, iar căderea Constantinopolului în 1453 a fost văzută în lumea rusă drept o pedeapsă din partea lui Dumnezeu. Moscova a preluat după acest eveniment simbolurile puterii bizantine, mentalitatea imperialistă bizantină și mai ales simbolurile Ortodoxiei. Nu întâmplător, marii principii ruși au preluat titlul de țari, versiunea slavizată a lui Caesar.

„Apostazia” Constantinopolului, prin acceptarea Uniunii de la Florența

(1439) cu Biserica Catolică, a făcut Biserica Rusă mai conștientă de sine, în calitatea sa de unică apărătoare, puternică, îndreptățită, a credinței ortodoxe. Căderea Constantinopolului a fost considerată de mitropolitul Iona și de contemporanii săi ca o pedeapsă divină pentru această „apostazie” și i-a convins pe ruși că atitudinea lor față de unirea cu latinii „eretici” s- a bucurat de aprobarea divină. Lui Vasili II i s-a oferit astfel posibilitatea de a se proclama singurul protector al credinței ortodoxe, asumându-și, într-un fel, rolul împăratului din Constantinopol, în timp ce animozitatea politică dintre Polonia-Lituania și Moscova accentua și mai mult sentimentele antilatine. Astfel se pregătea stadiul final al conducerii politice și religioase a Moscovei, atins sub Ivan III, Vasili III și Ivan IV. Toate acestea aveau să dea naștere doctrinei „Noii Rome”, care a devenit atât de influentă în gândirea rusă: prima fusese Roma însăși, care era cuprinsă de desfrâu, a doua era reprezentată de Bizanț, care trădase ortodoxia, a treia era Moscova, iar a patra nu mai putea exista. Mai târziu, în 1492, mitropolitul Zosima îl numea pe marele cneaz, în maniera bizantină, „suveran și autocrat al întregii Rusii, noul împărat Constantin al noului oraș Constantinopol-Moscova”. Moscova a luat o ultimă măsură pentru a sprijini pretențiile sale hegemoniste în plan religios.

În 1589 patriarhii din răsărit au ridicat la rang de patriarhie mitropolia Moscovei, care a intrat astfel în rândul celor mai vechi și mai re-

spectabile jurisdicții ortodoxe. Dintre toate popoarele din Europa de Răsărit care datorau supunerea Bisericii din Constantinopol, moscoviții erau de departe cei mai ostili creștinătății latine. Ei nu ar fi încuviințat niciodată acea cochetărie diplomatică cu Roma la care recurgeau periodic conducătorii bulgari și sârbi. Pentru ei grecii, semnând Uniunea de la Florența, trădaseră ortodoxia. Contrastul dintre nestatornicia tragică a bizantinilor și fidelitatea însuflețită a rușilor a permis ca *mitul istoric* să mai facă un pas înainte; și aceasta deoarece era ispititor să afirme că acum Moscova, și nu Constantinopol, era centrul providențial a adevăratei credințe creștine.¹³

După căderea Constantinopolului, Ivan al III-lea s-a căsătorit cu moștenitoarea Paleologilor, ultimii împărați greci ai Constantinopolului, dobândind un atu important în sprijinul ideii că Moscova ar fi „a treia Romă”, oraș etern, succesorul autentic al Romei și Constantinopolului. În urma unor legende populare, mitul celei de-a „Treia Rome” fost răspândit în rândul rușilor de rând, devenind o axiomă, susține cercetătorul Ionuț Constantin.¹⁴

O primă încercare de a promova ortodoxia rusă la rang de Biserică conducătoare a fost făcută în timpul patriarhului Nikon (el a ajuns la acest rang în 1652). Visele lui de mărire proveneau din faptul că devenise unul dintre cei mai de încredere prieteni ai țarului Aleksei Mihailovici. În virtutea acestui fapt, el și-a luat titlul de „mare suveran”,

exercitând o autoritate laică și spirituală în lipsa acestuia. Patriarhul rus ținea legătura cu patriarhul din răsărit și dorea ca Biserica Rusă să joace un rol de frunte în ortodoxie, rol pe care ei nu-l mai puteau juca, aflându-se sub jugul otoman. În acest sens pot fi interpretate și modificările radicale de corectare a cărților religioase și a ritualului sacru, îndreptate către atingerea rolului ecumenic năzuit cu ardoare (conciliul Bisericii Ruse din 1655 a aprobat reformele sale liturgice)¹⁵.

Legende, scrisoarea lui Filotei și Gardienii credinței

În „Miturile Rusiei clasice” Antoaneta Olteanu face o scurtă trecere în revistă a legendelor rusești a laboratorului socio-politic în care s-a născut ideea “celei de-a Treia Romă”. Din păcate trebuie să observăm că autoarea consideră, absolut greșit că “o legendă spune că un călugăr, anume Filotei, a visat pentru viitor gloria celei de a treia Rome, care nu era alta decât Moscova”. În realitate scrisoarea lui Filotei a existat!

„Cucerirea Constantinopolului a fost descrisă, în spațiul rus, de un anume Nestor Iskander, în Povestea cuceririi Țarigratului. Profeția sa, că, într-o zi, orașul va fi eliberat de către creștini, este o nouă trimitere la ideea ascensiunii puterii moscovite, ca o nouă speranță a creștinilor ortodocși. Povestirile Imperiului babilonian au fost inventate sau adaptate pentru a stabili dreptul Rusiei la moștenirea bizantină. Însemnele imperiale pur-

tate de împărății bizantini erau descrise aici ca fiind aduse din Babilon și se pretindea că un rus a contribuit la descoperirea lor¹⁶. Proorocii asemănătoare datau chiar din perioada Rusiei Kiviene. Este ade-vărat, oamenii le receptau ca atare, mai mult ca o ciudățenie, ca o curiozitate. Se spunea că în 1070 ar fi apărut la Kiev un mag care ar fi profetizat că „pământul grecesc (Bizanțul n.n. A.O.) va fi unde a fost Rusia, iar Rusia va fi acolo unde a fost pământul grecesc”¹⁷. Viziunea proorocului Daniil despre cele patru împărății a fost și ea un element important pentru construirea mitului religios: „în timpul acelor împărății, Împăratul Ceresc va înălța o împărăție care nu se va năruși în veacul vecilor, ea le va domina și le va înfrânge pe celelalte, iar ea va rezista veșnic” (Daniil, 11, 44). La scriitorii bizantini ideea împărăției eterne (înțelese, așa cum au făcut-o și primii interpreți, ca fiind Imperiul Roman), ce se referea chiar la Bizanț, a ocupat un loc însemnat, dar în ultimele secole de existență a Imperiului Bizantin această concepție a început să piardă teren¹⁸. Teoria face parte din așteptările eshatologice ale timpului (conform calculelor vremii, sfârșitul lumii trebuia să vină în anul 1492). Sfârșitul lumii însemna și sfârșitul istoriei și deci venirea Împărăției lui Dumnezeu. Pe fundalul acestor considerente istoriosofice trebuie să evidențiem și conturarea unei misiuni deosebite încredințate poporului sau statului rus. Cercurile bisericești ruse au preluat din Bizanț

ideea misiunii sfinte a puterii țarului și încă din secolul al XVII-lea patriarhii răsăriteni afirmău că țarii au moștenit direct puterea împăraților bizantini¹⁹. Cel mai înflăcărat susținător al slujirii sfinte a țarului a fost Iosif Volokolarnski (sfârșitul secolului al XV-lea – începutul secolului al XVI-lea)²⁰.

Unul dintre cei mai serioși cercetători, Adrian Ignat, face o trecere în revistă a ideii de a „Treia Rome”, dincolo de mesianismul rusesc, tratat de noi în Capitolul I și care pleacă de la „Cronica lui Nestor”.

În 1050 mitropolitul de Kiev, Ilarion, în celebra sa omilie asupra „Legii și harului”, rostită în biserica cea mare din „orașul gloriei, Kiev”, evocă imaginea Cetății Sfinte, Ierusalimul²¹. El situează poporul rus ca pe un popor ortodox chemat să ia parte activă la istoria universală a mântuirii²². Poporul ia cunoștință de acest lucru și reunește într-un singur cuvânt pe creștini și pe țărani (cristian – țaran, creștin). Cu toate că în Occident, în limba latină, paganos (țaran) și păgân sunt sinonime, la ruși populația botezată este numită țărănime – creștinătate, opusă elementelor impure ale credințelor străine. Referitor la acest lucru M. Lotman și B. A. Uspensky spun: „Este caracteristic faptul că ideea Moscovei, cea de-a Treia Romă, a putut fi curând transformată în ideea Moscovei, Noul Ierusalim, care nu contrazicea prima idee, dar care poate fi considerată ca fiind propria concretizare”²³.

Noul Ierusalim – Moscova, era simbolul Rusiei sfinte, al noului eshaton. Rușii se vor dovedi a fi profetii acestei lumi noi. O astfel de conștiință profetică o întâlnim la mulți dintre scriitorii ruși, în frunte cu Dostoievski. Profetii ruși ating același paroxism apocaliptic ca și în cazul marilor profeti ai Israelului. Multe dintre profetiile lor pozitive, care au avut în vedere destinul panslavismului sau al teocrației universale, nu s-au împlinit. În schimb, s-au adevărit profetiile negative ale lui Dostoievski, ale lui Soloviev, ale lui Rozanov sau ale lui Leontiev despre apariția unor fenomene, cum ar fi: socialismul, marxismul, ateismul militant, care vor transforma Rusia dintr-un pământ binecuvântat, într-unul blestemat. În locul lui Hristos, Rusia va naște Antihristul în sânul său și va face cunoscută vocea Marelui Inchizitor. Cert este că blestemul poporului ales s-a abătut și asupra Rusiei²⁴.

Lungă vreme, în publicistica geopolitică, formula „a treia Romă” (în slavonă, Treții Rîm) a ținut loc pentru tot ceea ce este mai misterios și mai subversiv în politica Moscovei: anarhie și tiranie, universalism și eshatologie, putere și religie.

Conceptul se leagă de contextul istoric al transformării marelui cnezat al Moscovei în imperiu rus (domniile lui Vasile al III-lea și Ivan cel Groaznic), al centralizării puterii în mâinile aparatului administrativ imperial. Legitimitatea politică a acestor

prefaceri a fost căutată pe terenul religiei²⁵.

Pentru a pleca de la izvoare iată paragraful - prea puțin citat sau deloc - din scrisoarea călugăr Filotei (Philotheus), „bătrînul” (starețul mănăstirii) Eleazarov în Pskov, scrise în 1511 către țar:

*Biserica de vechii Rome a căzut din cauza nelegiuirea apollinariană și erezii; Biserica a doua Roma, Constantinopol, a fost lovit în luptă... dar în prezent există Biserica a treia, Noua Romă, imperiu tău suveran: Sfânta Catolică Biserica Apostolică ... strălucește în întregul univers mai strălucitoare decât soarele. Și să fi cunoscut pentru Domnia Ta, O Țarul pios, că toate imperiile ortodocșilor au convers într-un singur imperiu . Tu ești talpa Împăratul a tuturor creștinilor din tot universul ... Pentru doi din Rome au căzut, iar a treia se află, și un al patrulea nu va fi niciodată, pentru că Imperiul tău niciodată nu o să cadă*²⁶.

Antoneta Olteanu, citându-l pe Obolenski dă un citat aproape similar: „Într-o scrisoare adresată suveranului său, marele cneaz al Moscovei, Vasile al III-lea (1505-1533), Filotei spunea:

„Să știi, prea cucernice țar, că toate țaratele religiei creștine ortodoxe se vor aduna în țaratul tău. Tu ești singurul țar al creștinilor din întreaga lume. (...). Toate țaratele creștine au fost strănse în țaratul tău. După aceasta, așteptăm Țaratul care nu va avea sfârșit. (...). Două Rome

*au căzut, dar a treia stă în picioare, iar a patra nu va fi*²⁷.

Petre Guran susține că „A treia Romă” este “o întorsătură de frază dintr-o scrisoare trimisă de un călugăr din Pskov către agentul guvernamental moscovit Munehin, prin care se extinde și asupra Moscovei analogia, stabilită deja în antichitatea târzie, dintre Roma și Constantinopol, prin care acesta din urmă căpăta titlul simbolic de Noua Romă, adică noua capitală a imperiului și a lumii întregi: Formulată în rezumat, teoria seamănă cu o succesiune de imperii universale, care se sting prin declin politic și militar și sunt înlocuite de noi structuri imperiale dornice să-și legitimeze puterea prin asumarea funcției simbolice de Roma – capitală a lumii. Citită la nivelul acesta, formula este fie o exagerare retorică, fie o trivializare incultă.

A treia Romă, în textul lui Filotei din Pskov, este o idee mai complexă și mai subtilă de atât.²⁸ Roma nu este numai expresia universalității politice incarnate de imperiul roman, ci și a celei religioase întrupată în urmașul Apostolului Petru. Coincidența dintre universalitatea politică și cea religioasă face ca Roma să fie cu adevărat diferită de alte capitale. Juxtapunerea celor două autorități în același centru creează însă o raportare între ele, care poate să fie de supunere a celei bisericești față de cea politică, de neutralitate și toleranță a uneia față de cealaltă sau de supunere a celei politice față de cea bisericească. Dimensiunea reli-

gioasă a ideii de Roma este cea care dă toată puterea speculației teologico-politice. Din acest punct de vedere, Noua Romă (Constantinopol) a întruchipat prima soluție, supunerea religiosului față de politic, cel puțin în prima jumătate de mileniu a existenței sale, după care s-a produs o treptată inversare a raportului (o asemenea opinie este cel puțin discutabilă; nu se poate spune ca în primul mileniu a existat o subordonare sistematică a religiosului de către politic – n.n.). Astfel, la sfârșitul existenței politice a Noii Rome, ea rămâne doar un simbol al ideii religioase, și anume capitala Patriarhului Bisericii Orientale, o putere religioasă însă capabilă să legitimizeze *puterea politică, înălțându-se deasupra ei. Ideea de Roma capătă astfel, în gândirea lui Filotei, o a doua valență, cea de gardian al religiei și, prin extensie, al religiei adevărate, ortodoxia.*

Sfântul Silvestru și urmașii săi pe tronul Romei au fost gardieni ai credinței până când au decăzut din această demnitate din cauza ereziei lui filioque (și a celorlalte erori ulterioare ale latinilor). Noua Roma, prin Fotie (858-867; 877-886) și urmașii săi pe tronul patriarhal ecumenic, a preluat rolul de gardian al credinței adevărate până când, la rândul ei, a decăzut din această demnitate din cauza trădării ortodoxiei la Conciliul de la Florența (1439). Observăm că în expresia „două Rome au căzut” Filotei nu se referă la cuceririle militare ale celor două capitale imperiale, ci la căderile în erezie ale celor două

instituții religioase, papalitatea și patriarhia ecumenică, care au avut drept consecință și înfrângerea militară.

Pe cale de consecință, a treia Romă este noul apărător al ortodoxiei (Defensor al Bisericii este unul dintre titlurile sacre ale împăratului bizantin). Aici apare ambiguitatea în textul lui Filotei. Este această a treia Romă instituția ecleziastică sau cea politică de la Moscova, principele sau mitropolitul/patriarhul? Dezambiguizarea s-a produs într-un sens sau altul în funcție de epocă, din cele patru secole de imperiu rus, două fiind marcate de o instituție ecleziastică cu un grad mare de autonomie sau chiar drept de tutelare spirituală a puterii politice (mitropolitul Macarie față de tânărul Ivan cel Groaznic, patriarhul Filaret în relația cu fiul său țarul Mihail, patriarhul Nikon față de țarul Alexei) și două de supunere totală a Bisericii față de împărat (de la desființarea patriarhiei de către Petru cel Mare până la restaurarea patriarhiei în anul revoluției, 1917). Cu toate acestea, a prevalat ideea că ortodoxia are nevoie de un apărător, iar acesta este fie împăratul ca persoană, fie statul ca instituție, fie chiar poporul rus în ansamblul lui, prin pioșenia sa extraordinară, iar în secolul XX prin numărul mare de martiri ai credinței. Astfel, un corolar al ideii de a treia Romă este cel de Sfântă Rusie, atunci când poporul cel pios apără Biserica de țarul cel rău (a se vedea Scrisorile prințului Andrei Kurbski către Ivan cel Groaznic). Născută din ideea de a treia Romă, „Sfânta Rusie” s-a transformat în

oponent și contrapondere la puterea politică²⁹.

Cercetătoarea Kerstin Rebecca Bouveng susține în excelența sa carte „The role of Messianism in Contemporary Russian Identity and State Craft” că Filoftei a continuat să susțină că poporul rus este un nou Israel, un popor ales de Dumnezeu, primul dintre toate popoarele creștine, iar rușii sunt chemați la îndeplinirea Împărăției lui Hristos pe pământ”.³⁰

După cum se poate observa, toate trei zone extreme de importante geopolitic Europa (ca Roma), Bizanțului (sau Constantinopol) și Israel sunt prezintate în același text. În discursul rus, trecerea de la Grecia, la Roma și Bizanț, a avut rolul dominant de a justifica Imperiul, iar trecerea de la Israel, la Bizanț, în Rusia a folosit “transferării” adevărului religios.

Centrul creștin al întregii Europe de Est era Constantinopolul, deoarece majoritatea popoarelor din aceste regiuni au primit misiunea creștin-ortodoxă și se aflau sub autoritatea patriarhului de acolo. Dimitri Obolensky concluzionează de aici că în mod frecvent conducătorii periferici acceptau suzeranitatea împăratului asupra tuturor creștinilor ortodocși: din considerente practice, în dorința de a unifica stăpânirea lor, precum și din considerente idealiste, în devotament față de basileus. Lumea bizantină este „un sistem ordonat de state și națiuni satelit, legate printr-o supunere comună față de credința ortodoxă și față de împă-

ratul universal din Constantinopol și ale cărui rang și poziție erau definite de titlurile acordate șefilor lor, titluri împrumutate din ierarhia Palatului sacru din Constantinopol”. Chiar și musulmanii considerau că împăratul de Constantinopol este suveran peste mai multe națiuni, incluzând: macedoneni, greci, bulgari, români, alani, ruși, iberieni (georgieni) și turci (unguri).

Citându-l pe Keenan (Keenan, E. L. 1994. On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors, pp. 26-27 în: Starr, S. F. (ed.) *The legacy of History in Russia and the new states of Eurasia*, M. E. Sharpe, Inc.) cercetătoarea Kerstin Rebecca Bouveng susține că scrisoarea Filofei, probabil, nu a fost conceput ca „un apel la măreție”, ci mai degrabă ca un avertisment pentru țară în contextul politic religios, și, nu a avut nimic de-a face cu politica externă sau moscovită, ci doar ca un manifest. [. . .] Pur și simplu politica moscovită sau politicienii au fost influențați de clerici livrești de la începuturi până în timpurile moderne, mai exact aproximativ la sfârșitul secolului al XVII-lea.

Dincolo de romantismul messianic nu ar trebui să subestimăm relația strânsă dintre Biserică și stat, de la începutul Rusiei până la secularizare. Baehr³³ de exemplu, îi numește pe acești „făcători de doctrine” „clerici livrești”, „propagandiști ecleziastici ale statului”.

Pretențiile mesianice în Biserică a apărut odată cu independența Bisericii Ortodoxe Ruse față de Bizanț, dar și

după tentative de unificare dintre Est și Vest din 1439. Biserica Rusă a respins vehement unirea făcută de Patriarhul ortodox și Papă.

Un avânt important pentru mesianismul rus și pentru acreditarea ideii că Moscova este a treia Romă, l-a constituit evenimentul căderii Constantinopolului în 1453. „După cucerirea Constantinopolului în 1453, a existat o singură națiune capabilă să-și asume rolul conducător în cadrul creștinătății vestice. Mare parte din Bulgaria, Serbia și România fuseseră deja cucerite de turci, iar restul a fost absorbit în scurt timp. Metropola Kievului trecuse sub sceptrul regilor romano-catolici ai Poloniei și ai Lituaniei. Rămăsese doar Moscova. Moscoviților nu li s-a părut o coincidență faptul că tocmai se eliberase de ultimele vestigii ale suveranității tătare exact când Imperiul Bizantin căzuse pradă turcilor. Era ca și când Dumnezeu le-ar fi dăruit libertatea pentru că îi alesese să fie succesorii Bizanțului”³⁴.

S-a sugerat de către unii istorici că doctrina „Moscova – a treia Romă” nu a fost luată în serios de țarii moscoviți ca ghid pentru politica lor sau că a fost modificată sau chiar abandonată odată cu mutarea la Petersburg. *Versiunea populară a mesianismului rus subliniază sfințenia și unicitatea pământului rus și a poporului rus mai degrabă decât sfințenia țarului*³⁵. „Ne aflăm deci – susține Kartășev – în fața unei credințe speciale: convingerea unui popor sau, cel puțin, a unora dintre reprezentanții săi, într-o vocație religioasă specială”³⁶.

Conform tradiției bizantine împăratul de Constantinopol era „domn al tuturor oamenilor”, iar în prerogativele sale era scris: „În alcătuirea corpului său împăratul este la fel ca orice om, dar în puterea oficiului său, este ca Dumnezeu, Stăpânul tuturor oamenilor; de aceea pe pământ nu este nimeni mai înalt decât el”³⁷.

În ciuda dorinței cnejilor ruși de a fi asemenea împăraților din Constantinopol, de unde și ideea de a treia Romă, între Rusia și Constantinopol nu au existat conflicte armate decât numai în perioada primă, mai precis înainte de evenimentul încreștinării oficiale a rușilor. Suveranii ruși au acordat de fiecare dată întregul lor respect Bizanțului. Împăratul bizantin era considerat conducătorul tuturor creștinilor ortodocși.³⁸

După căderea Constantinopolului, această prerogativă deținută de împăratul bizantin este revendicată de către țarii ruși. „Prin natura sa, țarul este asemeni celorlalți oameni, dar, prin demnitatea sa, este egal preainaltului Dumnezeu. El nu e doar slujitorul lui Dumnezeu, ci reprezentantul său, veghind asupra purității credinței și asupra siguranței Bisericii. Pentru aceasta Dumnezeu i-a dat sabia”, spunea Iosif Sanin, stareț de Volokolamsk³⁹.

Peter J. S. Duncan lector în politica rusă contemporană la Școala de Științe Slavone și Studii Est Europene, Universitatea College Londra susține în remarcabila sa carte „Russian Messianism: Third Rome, Revolution, Communism and

After”⁴⁰ că scrisoarea Filotei către Vasily III a reprezentat punctul culminant al unui lanț lung de idei. Macarie, Mitropolitul Moscovei 1542-1563 sub Ivan IV, a publicat texte religioase din Rusia și le-a tipărit (la prima tipografie din Rusia) în două volume uriașe. Acestea au inclus epistola lui Filotei și a stabilit un dezvoltat o ideologie care leagă Biserica de dinastie cu evocarea unui Imperiu creștin⁴¹.

Teoria a treii Romă a fost destinată de la bun început pentru a justifica poziția autocratică a conducătorii moscoviți prin portretizarea lor ca reprezentanți ai lui Dumnezeu pe pământ. Ea însă merge mai departe de conceptul vestic al „Dreptului Divin Regesc”.

În plus, le oferă o datorie mesianică pentru a extinde jurisdicția ortodocșilor de pretutindeni, de a elibera coreligionarii lor și a recuceri Constantinopol pentru creștinătate. Acest lucru nu înseamnă că acțiunile statului au fost dictate exclusiv, sau chiar în principal, din motive religioase, notează Peter J. S. Duncan. Dimpotrivă, din în secolele XVI-XVIII Biserica Ortodoxă Rusă a fost tratat redusă la a fi un departament al statului. Ridicarea Mitropolitului Moscovei la statutul de Patriarh în 1589 a îndepărtat și ultimul jetonul de subordonare al Moscovei față de Constantinopol.

În același timp sub o conducere slabă a țărilor, Biserica a inaugurat o scurtă perioadă de supremație ecleziastică. În perioada denumită „Timpul cu probleme” (1604-1613),

când polonezii catolici domnea în Moscova, Biserica Ortodoxă a condus Rezistență rusă, avînd drept centru Mănăstirea Serghei a Sfintei Treimi, aflată la 60 de kilometri de Moscova în localitatea Serghiev Posad (în perioada sovietică, Zagorsk). După expulzarea polonezilor, Zemskii Soborul (Adunarea Țării) l-a ales pe Mihail Romanov a fi Țar. Putere reală, însă, a fost în mâinile tatălui țarului, Patriarhul Filaret, care a primit de la fiul său titlul de „Mare Suveran”. Țarul Aleksei Mihailovici (1645-1676) a acordat același titlu pentru Patriarhul Nikon.

Acesta din urmă a acceptat Patriarhia, cu condiția ca țarul și toți nobilii să-i dea ascultare. Nikon a fost în măsură să stabilească ceva ce se apropie de o teocrație. El a introdus o serie de modificări în lungile practicile rusești de ritual religios, cu scopul de a le aduce

în conformitate cu practica din Ucraina și din Balcani, în cazul în care „Imperiul Creștin”

și-ar putea extinde influența. Dar țarul, cu sprijinul nobililor, a dejuca ambițiile politice ale Bisericii. Consiliul Biserica din 1666-1667 a aprobat modificărilor lui Nikon, dar l-a și demis pe Patriarh.

Consiliul a declarat: „*țarul are putere să se pronunțe peste patriarhului și peste toți celelalți preoți*”. Aceasta a marcat sfârșitul încercărilor de a crea o teocrație și a reprezentat subordonarea Bisericii către stat. De asemenea, Consiliul a respins teoria că prăbușirea Bizanțului a fost o pedeapsă pentru trădarea de la Florența.

Domnia lui Petru I, „cel Mare” (1696-1725), a adus o schimbare decisivă în relațiile dintre Biserică și Stat. Majoritatea celor din cadrul Bisericii care s-au opus extinderii controlului statului au fost expulzați (și au aderat la vechi-credincioșii). Din acest motiv palpabil misiunea lui Petru a fost mult mai ușoră, în voința sa de a-și subordona Biserica. Rupînd complect tradiția bizantină, el a desființat Patriarhia Moscovei în 1700. El a înlocuit-o cu un Sfânt Sinod, direct responsabil în fața sa. Petru a urmat modelul luteran, iar acest ideal personal a fost una dintre ideile sale politice privind modernizarea Rusiei prin imitarea selectivă a metodelor din Vest. Această politică a fost – fără niciun dubiu - o negare directă a mesianismului rus.

Ideea de „Moscova, a treia Romă” a primit astfel un alt șoc devastator prin construcția noii capitale, St Petersburg, simbolizând abandonarea tradițiile Moscova. Petru a arătat, de asemenea, respingerea mesianismului ortodox prin respingerea titlului de „împărat creștin de Est”, Petru adoptând titlul latin „Imperator”.⁴²

În politica externă, teoria „a treia Roma” a exercitat o considerabilă influență prin injectarea unui sentiment de misiune religioasă în expansiune împotriva polonezilor și lituanienilor catolici în Occident și musulmanii în East.⁴³

Emanuel Sarkisyanz sugerează că entuziasmul religios ar fi putut avea o influență decisivă asupra expansiunii abia în 1552, când Ivan IV a cucerit Kazan. Dar el este de

acord că expansiunea moscovită a fost motivată pragmatic, și sugerează că „a treia Romă” a avut și mai puțin influență asupra imperialismului rusesc decât „Sfântul Imperiu Roman”, concept care a avut la bază imperialismul german.⁴⁴

O ultimă, dar nu cea mai lipsită de importanță concluzie o putem trage cu ajutorul cercetătoarei Kerstin Rebecca Bouveng care observă o dihotomie cu siguranță cel mai ușor asimilată și bine-cunoscuta dihotomia Est/Vest⁴⁵.

Narațiunea „a treia Romă” implică, Bizanțul - Biserica Răsăriteană și „a doua Romă” – a jucat un rol foarte central în formarea identității rusă. Bizanțul a fost primul model superior pentru Rusia, iar Rusia a continuat să copieze modelul bizantin „original” în timp ce prin discursuri repetate s-a declanșat o cotitură, prezentînd Bizanțul drept un inamic inferior. În cele din urmă Moscova s-a declarat a fi adevăratul Bizanț, dar și centrul Ortodoxiei.

În mod similar, cu „vechea” Europa, statul rus, avînd în prealabil modelul european, a început să declare că Europa este decadentă, iar Rusia este Europa adevărată. Această ambiguitate față de alții, a fost cuprinsă în conceptul Moscova a treia Romă. Storchak folosește conceptele discutate mai sus de mesianism și missionism.⁴⁶

Neumann subliniază doctrina avînd două dimensiuni contradictorii, una intern-temporal și alta spațial externă; Semnificația internă a doctrinei este a echivala domnitorul

cu istorie divină pe pământ. Dimensiunea externă se referă la relația cu Celălalt, pentru fostele zone ale Imperiului Roman. Acest lucru este cu siguranță asimetric, în măsura în care Celălalt a fost abandonat de Dumnezeu în favoarea Moscova.⁴⁷

Baehr subliniază că, atunci când statul însuși în al doilea jumătate a secolului al XVII-lea a început să implementeze narativ idea de Moscova a treia Roma două tendințe au fost fuzionate – religioase și politice: unul a subliniat binecuvântarea mesianică și sfințenia, precum și, de asemenea, a alunecat latent spre izolaționism.

În loc de concluzii

După ce citești excelentul eseu „Sfânta Rusie” a lui Alain Besançon (Humanitas 2013) nu poți să nu te întrebi, precum autorul, care este miracolul acestei țări, acestui imperiu. Ce înseamnă acel de neînțeles „suflet rus”? Pentru rus nu există moderație. Rusul este ontologic un extremist. Extremist în bine, cu o inimă mare, darnică, plină de generozitate, disprețuitor față de cele materiale. Totodată e crud, capabil de cele mai mai barbarii... Pușkin, Gogol și mai ales Dostoievski au creat acest spirit care năcuțește și astăzi Europa. Pentru că Europa nu a înțeles și nu va înțelege niciodată mentalitatea rusească. Vorbele lui Dostoievski: „Noi avem geniul tuturor popoarelor, dar avem în plus geniul rusesc, așadar, noi vă putem înțelege, în timp ce voi nu ne puteți

înțelege” a devenit un leitmotiv al Rusiei, indiferent dacă s-a petrecut sub țari, sub liderii comuniști sau după cei post-conflictul rece. „Noi vă putem înțelege, voi nu” e una din bazele panslavismului, alături de celebrul dicton al călugărului Filotei din Pskov: „Moscova este moștenitoarea marilor capitale ale lumii: Prima Romă a cazut sub păgâni; a doua Romă a căzut sub turci; Moscova este a treia Romă, iar a patra nu va fi niciodată”.

Poate nu întâmplător ofensiva Rusiei se face sub aceleași coordonate. Iar Europa Occidentală nu a înțeles nimic din istorie, își frământă mintea în fața unor realități pe care nu o pot pricepe. Chintesența, motto-ul panslavismului și al re-deșteptării Rusiei este dat tot de Dostoievski. În „Demonii” un personaj spune: „Cred în Rusia”, iar Tiutcev e mult mai clar: „În Rusia nu poți decât să crezi”. Poate nu degeaba, de la Kremlin, noul țar, Putin declară până la obstinație: ”v Rossiu mojnno tolko veri” (În Rusia nu poți decât să crezi). Da, Rusia a intrat în propriile sale coordonate, s-a întors la matcă.

Sub Vladimir Putin, Rusia încearcă să-și recupereze forța și fie astăzi comparabilă cu URSS-ul din perioada Războiului Rece. Puțin a fost sincer când a declarat cu ceva timp în urmă că, în viziunea sa, dizolvarea Uniunii Sovietice a fost „cel mai mare dezastru geo-politic al secolului XX”. Sondajele care indică un scor de acceptare a lui Putin care nici măcar nu poate fi visat de liderii occidentali, mai ales după anexarea

Crimeei (martie 2014), arată că rușii sunt încă prizonieri ai satisfacției imperiale și pravoslavnice, concepției

de popor care poate influența deciziile planetare.

Note

- ¹ Adrian Ignat, *Cele trei Rome*, editura Universitară, București, 2012.
- ² Ionuț Constantin, *Rusia, paradigma euroasiatică*, editura TopForum, 2014, pp. 32-33
- ³ Un important aspect al analizei celei de-a Treia Romă este reproducerea în spațiul rus a modelelor fondatorilor Bizanțului, secole mai târziu. Asemenea lui Constantin cel Mare, reamintim, cneazul Vladimir a fost catalogat drept egal cu apostolii iar Olga, bunica acestuia comparată cu Sfânta Elena, mama lui Constantin.
- ⁴ Botezul sfintei Olga, bunica principelui Vladimir a avut loc în anul 955.
- ⁵ Kievul era denumit „Bizanțul de pe Nipru”, semn al legăturilor ruso-bizantine.
- ⁶ Adrian Ignat, *op. cit.*
- ⁷ *Ibidem*.
- ⁸ Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1453*, Praeger Publishers, New York-Washington, 1971. Pentru limba română Dimitri Obolensky, *Un commonwealth medieval: Bizanțul*, editura Corint, București, 2003.
- ⁹ Adrian Ignat, «„Cea de-a Treia Romă” – între utopie și realitate», *Revista Teologica*, nr. 3/2010, pp. 81-102.
- ¹⁰ Mai multe căsătorii au avut loc între casele regale bizantine și ruse; majoritatea dintre ele s-au realizat în secolul al XII-lea, atunci când imperiul era condus de dinastia Comnenilor
- ¹¹ În Europa Centrală și din Rusia, civilizația bizantină a pătruns ca un mobil al misiunii creștine. Astfel, în 867, patriarhul Fotie anunța lumii că rușii, care de curând atacaseră Constantinopolul, au acceptat un episcop creștin din Bizanț. Relațiile dintre Fotie și ruși trebuie încadrate în marea operă misionară organizată de Patriarhie la popoarele slave.
- ¹² Ionuț Constantin, *op. cit.*, p. 37.
- ¹³ Antoaneta Olteanu, *Miturile Rusiei clasice*, editura Paideia, București, pp. 207-215.
- ¹⁴ Ionuț Constantin, *op. cit.* pp.36-37.
- ¹⁵ Antoaneta Olteanu, *op. cit.*, pp. 207-215.
- ¹⁶ Dorința de eliberare de sub jugul tătar i-a îndemnat probabil pe ruși să adapteze o altă legendă, ce apăruse în nordul Rusiei în secolul al XIII-lea, într-o traducere sârbă, după un original latin. Legenda descria existența în India a unui regat creștin legendar, capabil să-i ajute pe ceilalți creștini în lupta lor cu necredincioșii. Deznădejdea de care erau cuprinși pe atunci toți rușii pare să fi explicat popularitatea *Legendei celor douăsprezece vise ale regelui Mamer*, cu tendințele ei apocaliptice. Legenda este de origine orientală, ca și multe altele, printre care Stefanit și Ihnilat, și ea deosebit de populară (cf. Francis Dvornik, *Slavii în istoria și civilizația europeană*, Ed. All, București, 2001, p. 274).
- ¹⁷ Philip Longworth, *Crearea Europei de Est. De la preistorie la postco-*

- munism, Ed. Curtea-Veche, București, 2002, p. 241.
- ¹⁸ Zenkovski, *op. cit.*, pag. 45.
- ¹⁹ Antoaneta Olteanu, pp. 207-215.
- ²⁰ *Ibidem*, p. 47.
- ²¹ A se vedea Dimitri Stremoukhoff, *Moscow the Third Rome: sources of the doctrine*, în *Speculum*, XXVIII, No. 1 (January 1953), p. 85.
- ²² Paul Evdokimov, *Hristos în gândirea rusă*, traducere de Pr. Ion Buga, Editura Symbol, București, 2001, p. 52.
- ²³ Iu. M. Lotman and B. A. Uspensky, Otvzuki kontseptsii - 'Moskva—tretii Rim' v ideologii Petra Pervogo (K probleme srednevekovoi traditsii v kul'ture barokko), în "Khudozhestvennyi iazyk srednevekov'ia", ed. V. A. Karpushchin (Moscow, 1982), p. 238.
- ²⁴ Adrian Ignat, *op.cit.*
- ²⁵ Petre Guran, „A treia Romă: un mit medieval și extensiile lui contemporane”, *Revista 22*, <http://www.revista22.ro/a-treia-rom-a-un-mit-medieval-si-extensiile-lui-contemporane-29680.html>
- ²⁶ Cyril Toumanoff, “Moscow the Third Rome: genesis and significance of a politico-religious idea”, *Catholic Historical Review*, XL, (1954-1955), p. 438.
- ²⁷ Dmitri Obolenski, *Un commonwealth medieval: Bizanțul. Europa de Răsărit (500-1453)*, Editura Corint, București, 2002, p. 395. Pentru limba română Dimitri Obolenski, *Un commonwealth medieval: Bizanțul*, editura Corint, București.
- ²⁸ Nina Sinitsyna, *Tretii Rim: Istoki i evolutsiia russkoi srednevekovoi kontseptsii*, Moscova, 1998.
- ²⁹ Michael Cherniavsky, „Holy Russia: A Study in the History of an Idea”, *The American Historical Review*, 63/3, 1958, pp. 617-637.
- ³⁰ Kerstin Rebecca Bouveng, *The role of Messinianism in Contemporary Russian Identity and State Craft*, Durham University, 2010.
- ³³ Baehr, S. L., *The Paradise Myth in Eighteenth-Century Russia*, Stanford, Stanford University Press, 1991, p. 21.
- ³⁴ Thierry Camous, *Orienturi și occidenturi. 25 de secole de războaie*, traducere de Mira-Maria Cucinschi, Editura Cartier, București, 2009, p. 174.
- ³⁵ A se vedea J. Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*, London”, 1993, și, în general, S. Runciman, *A History of the Crusades*, 3 vol., Cambridge, 1951-1954; K.M. Setton, *A History of the Crusades*, 2d ed., 6 vol., Madison, Wisc., 1969-1989; A. S. Atiya, *The Crusade: Historiography and Bibliography*, Bloomington, 1962; H.E. Mayer, *Bibliographie zur Geschichte der Kreuzzüge*, Hannover, 1960. Pentru continuarea studiului cruciadelor a se vedea “Society for the Study of the Crusades and the Latin East: Bulletin” (1981-1997).
- ³⁶ George T. Dennis, „Defenders of the Christian People: Holy War in Byzantium”, în “The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World”, editat de Angeliki E. Laiou și Roy Parviz Mottahedeh, *Dumbarton Oaks Research Library and Collection*, Washington D.C., 2001, p. 32.
- ³⁷ Agapetus, “Expositio capitul admonitoriorum”, XXI, PG 86 (I), col. 1172, *apud* Dimitri Obolenski – “The Byzantine Commonwealth..”, p. 224.

- ³⁸ La rândul său împăratul bizantin îi respecta pe cei care îi recunoșteau autoritatea. Un exemplu în acest sens îl avem la sfârșitul anului 1140, când trei cneji se luptau pentru hegemonie în Rusia. Iziaslav din Kiev (un nepot al lui Vladimir Monomahul), unchiul acestuia, Iuri Dolgoruki, din Suzdal', și vărul său, Vladimirko, din Galici. Primul era aliat al Ungariei și dușman al Bizanțului, ceilalți doi susțineau Imperiul. Istoricul bizantin din acea perioadă scria despre prințul din Suzdal' că este un aliat (*symmonachos*) al împăratului, iar despre cneazul din Galici că este un vasal (*hypospondos*) al acestuia, și de aceea sprijinul Imperiului trebuia să meargă către aliatul său, în acest caz, Iuri Dolgoruki. Pe de altă parte, Bizanțul își manifesta susținere și atunci când cneji contribuiau și financiar la „problemele” Imperiului. În 1346, o parte din structura catedralei Sfânta Sofia, slăbită de cutremurele recente, s-a prăbușit. Conducătorul de la Moscova a trimis o importantă sumă de bani pentru repararea clădirii. O altă sumă de bani a fost trimisă, în 1398, pentru a ajuta Constantinopolul, aflat la acea vreme sub blocada turcilor. Cf. Dimitri Obolenski, *Un commonwealth medieval: Bizanțul. Europa de Răsărit (500-1453)*, p. 254, 287.
- ³⁹ Antoaneta Olteanu, „Miturile Rusiei clasice”, Editura Paideia, București, p. 16.
- ⁴⁰ Peter J.S. Duncan, „Russian Messianism: Third Rome, Revolution, Communism and After”, Routledge, London and New York, 2000.
- ⁴¹ David B. Miller, „The Velikie Minei Chetii and the Stepenaia Kniga of Metropolitan Makarii and the origins of Russian national consciousness”, *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, XXVI (1979), pp. 263-382.
- ⁴² Stephen L. Baehr, “From history to national myth: *Translatio imperil* in eighteenth-century Russia”, *RR*, XXXVII, No. 1 (January 1978), pp. 1-13.
- ⁴³ Henry R. Huttenbach, “The origins of Russian imperialism”, in Tomas Hunzak (ed.) *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, (New Brunswick, N.J., 1974), pp. 26-30.
- ⁴⁴ Emanuel Sarkisyanz, “Russian imperialism reconsidered”, în Hunzak (ed.) *Russian Imperialism*, pp. 51-52.
- ⁴⁵ Kerstin Rebecca Bouveng, “The role of Messianism in Contemporary Russian Identity and State Craft”, Durham University (2010), pp 17-19.
- ⁴⁶ Storchak, V. M., „Tema Rossiyskogo Messianizma v Obshchestvenno-Politicheskoi i Filosofskoi “ Mysli Rossii, (2003) RAGS.
- ⁴⁷ Neumann, I. B., “Russia and the idea of Europe : a study in identity and international relations”, London, Routledge, 1996, pp. 8-9.

Bibliografie

BAEHR, S. L., *The Paradise Myth in Eighteenth-Century Russia*,

Stanford, Stanford University Press, 1991.

- BOUVENG, Kerstin, *The role of Messianism in Contemporary Russian Identity and State Craft*, Durham University, 2010.
- CAMOUS, Thierry, *Orienturi și occidenturi. 25 de secole de războaie*, traducere de Mira-Maria Cucinschi, Editura Cartier, București, 2009.
- CONSTANTIN, Ionuț, *Rusia, paradigma euroasiatică*, editura TopForum, 2014.
- DENNIS, George T. - „Defenders of the Christian People: Holy War in Byzantium”, în “The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World”, editat de Angeliki E. Laiou și Roy Parviz Mottahedeh, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C., 2001, p. 32.
- DUNCAN, Peter J.S, “Russian Messianism: Third Rome, Revolution, Communism and After”, Routledge, London and New York, 2000.
- EVDOKIMOV, Paul, *Hristos în gândirea rusă*, traducere de Pr. Ion Buga, Editura Symbol, București, 2001.
- HUTTENBACH, Henry R. - “The origins of Russian imperialism”, in Tomas Hunczak (ed.) *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, (New Brunswick, N.J., 1974), pp. 26-30.
- IGNAT, Adrian, *Cele trei Rome*, editura Universitară, București, 2012.
- LOTMAN, Iu. M. and Uspensky, B. A. , Otvzuki kontseptsii - ‘Moskva—tretii Rim’v ideologii Petra Pervogo (K probleme srednevekovoi traditsii v kul’ture barokko), în “Khudozhestvennyi iazyk srednevekov’ia”, ed. V. A. Karpushchin (Moscow, 1982), p. 238.
- MILLER, David B., “The Velikie Minei Chetii and the Steppennaia Kniga of Metropolitan Makarii and the origins of Russian national consciousness”, *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, XXVI (1979), pp. 263–382.
- NEUMANN, I. B - “Russia and the idea of Europe : a study in identity and international relations”, London, Routledge, 1996.
- OBOLENSKY, Dimitri, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1453*, Praeger Publishers, New York-Washington, 1971.
- IDEM, *Un commonwealth medieval: Bizanțul. Europa de Răsărit (500-1453)*, Editura Corint, București, 2002.
- OLTEANU, Antoaneta, *Miturile Rusiei clasice*, editura Paideia, București;
- SARKISYANZ, Emanuel, “Russian imperialism reconsidered”, în Hunczak (ed.) *Russian Imperialism*, pp. 51-52.
- SINITSYNA, Nina *Tretii Rim: Istoki i evoliutsiia russkoi srednevekovoi kontseptsii*, Moscova, 1998.

Articole în ziare și reviste:

- BAEHR, Stephen L., “From history to national myth: *Translatio imperil* in eighteenth-century Russia”, *RR*, XXXVII, No. 1 (January 1978), pp. 1-13.
- CHERNIAVSKY, Michael, „Holy Russia: A Study in the History of an Idea”, *The American Historical Review*, 63/3, 1958, pp. 617-637.
- IGNAT, Adrian, «„Cea de-a Treia Romă” – între utopie și realitate», *Revista Teologica*, nr.3/2010, pp. 81-102.

GURAN, Petre, „A treia Romă: un mit medieval și extensiile lui contemporane”, *Revista 22*, <http://www.revista22.ro/a-treia-roma-un-mit-medieval-si-extensiile-lui-contemporane-29680.html> .

STORCHAK, V. M. – “Tema Rossiyskogo Messianizma v Obshchestvenno- Politicheskoi i Filosofskoi” *Mysli Rossii*, (2003) RAGS.

STREMOOUKHOFF, Dimitri, *Moscow the Third Rome: sources of the doctrine*, în *Speculum*, XXVIII, No. 1 (January 1953), p. 85.

TOUMANOFF, Cyril, “Moscow the Third Rome: genesis and significance of a politico-religious idea”, *Catholic Historical Review*, XL, (1954-1955), p. 438.